

3.2. Особливості уявлень про політиків у політичній свідомості молоді

Вивчення політичної свідомості можна вважати чи не основним завданням політичної психології. Більшість дослідників розглядає політичну свідомість як багаторівневе, неоднорідне, динамічне, внутрішньо суперечливе утворення, яке в узагальненій формі відображає ступінь знайомства суб'єкта з політикою і раціональне до неї ставлення. Аналізуючи власне молодіжну політичну свідомість, учені звертають увагу на її неостаточну сформованість, наявність суперечливих тенденцій щодо рівня політизації молоді, існування різних типів. Важливою складовою політичної свідомості молоді виступають уявлення про політиків (адже сприймання певних явищ часто здійснюється шляхом персоніфікації).

Структура уявлень молоді про політиків включає різні складові (індивідуально- та соціально-психологічні, демографічні, антропометричні тощо; усвідомлені і неусвідомлені), зумовлені характеристиками і об'єкта, і суб'єкта сприймання. Як показали результати вітчизняних та зарубіжних досліджень другої половини 1990-х–2000-них років, ідеальний політичний лідер молоді уявляється молодим за віком, активним, рішучим, з розвинуеною силою волі, впевненим у собі, чесним, справедливим, розумним, освіченим, компетентним, цілеспрямованим, владним, патріотично налаштованим та харизматичним. Зазначимо, що існує певна різниця між свідомими та підсвідомими уявленнями про політиків. Зокрема, на підсвідомому рівні студенти очікують від ідеального політика проявів м'якості, доброти, терпимості, у той час як на свідомому рівні бажають бачити відносно жорсткого лідера [Дроздова, 2010].

У випадку реальних політиків, наші дослідження і дослідження інших науковців виявили наступні тенденції. По-перше, у політичній свідомості молоді домінують негативні, критичні образи. По-друге, при сприйманні політиків пріоритет надається їхнім особистісним характеристикам у порівнянні з іншими факторами (партійна належність, організація передвиборчої кампанії, наявність команди тощо). По-третє,

зовнішність політика не є визначальною в молодіжних уподобаннях [Дроздова, 2004, 2010; Хоменко, 2004].

На формування молодіжних уявлень про реальних та ідеального політиків впливає комплекс чинників, які у цілому можна звести до трьох основних груп: демографічні (стать, вік), індивідуально-психологічні (ціннісні орієнтації, тип особистості тощо) та соціальні (вплив сім'ї, культури, групових і суспільних норм, традицій, цінностей; соціально-політична ситуація, особливості подання інформації у ЗМІ). Щодо статі, то, за нашими даними, жінки, у порівнянні з чоловіками, демонструють менш критичне ставлення до реальних політиків. Крім того, фактор статі впливає на оцінку досліджуваними окремих складових образів реальних та ідеального політиків. Вітчизняні дослідники (З. Гаркавенко, Н. Дембицька, О. Валюк) виявили зв'язок між фактором статі і оцінкою ефективності політика. Так, якщо для жінок важливішим є саме зовнішній антураж, комунікативні характеристики, орієнтованість на справу, то для чоловіків значущі менеджерські риси, орієнтованість на внутрішній світ, енергійність включеності в політику. Інші результати (О. Вознесенська, Т. Тамакова) показали, що у чоловіків образ лідера ближче до партнерської моделі, а у жінок він має виражений харизматичний характер [Дроздова, 2010].

З віком пов'язана оцінка ефективності політика (С. Грабовська). Наприклад, значущість деяких рис образу ідеального політичного лідера залишається незмінною (зокрема мудрість), а частина з роками набуває більшої (чесність, відповідальність, справедливість, впевненість у собі, професіоналізм) або меншої (авторитетність, патріотизм, компетентність) ваги [Дроздова, 2010]. За нашими результатами, з віком уявлення про ідеального лідера стають чіткішими та більш диференційованими за певними критеріями і менш ідеалізованими. А от російська дослідниця О. Шестопап дійшла висновку про спокійнішу та менш емоційну оцінку влади з віком [Шестопап, 2002].

Нами встановлено існування зв'язку між уявленнями студентської молоді про реальних політичних лідерів і типом особистості індивіда. Так, досліджувані з типом особистості

«прямокутник» (за психогометричним тестом С. Деллінгер) мали дещо ідеалізовані уявлення про реальних можновладців. Цей факт можна пояснити особливостями типу «прямокутник», зокрема їхньою довірливістю. При цьому, фактор статі на ці уявлення практично не впливає [Хоменко, 2004].

На оцінку молоддю ідеального політика впливає її належність до тієї чи іншої соціальної групи (С. Грабовська). Зокрема лідери молодіжних організацій, описуючи ідеального політика, на перші місця ставили професійно-ділові риси. Натомість курсанти військового інституту визнали за лідером авторитет сили [Дроздова, 2010].

Суттєвим соціальним чинником формування уявлень про політиків є вплив сім'ї. Ще у 1960-х роках американські дослідники Д. Істон і Дж. Денніс дійшли висновку, що основу майбутніх політичних переконань та уявлень складають сформовані в дитинстві і обумовлені рядом чинників (типом сім'ї, досвідом взаємодії дитини з владою батька тощо) настанови [Easton, 1969]. Щодо проблеми обумовленості сприймання політичних лідерів сімейним фактором, на сьогодні у політичній психології існують дві точки зору. Згідно з першою, – зв'язок сім'ї з формуванням політичних уявлень є незначущим або взагалі відсутнім. Прибічники другої точки зору (Д. Істон, Дж. Денніс, Р. Хесс, Дж. Торні, Ф. Грінштейн, Дж. Девіс) підкреслювали існування зв'язку між образом батька та політичного лідера. Причому з віком цей зв'язок стає менш вираженим [Дроздова, 2008а, 2008в, 2010; Easton, 1969]. Сучасні вітчизняні науковці (В. Васютинський, В. Москаленко, О. Петрунько тощо) теж ведуть мову про прямий або опосередкований вплив сім'ї на політичну соціалізацію дітей і молоді та на конструювання уявлень щодо носіїв політичної влади зокрема.

Наші результати засвідчили існування певного зв'язку між образами батьківських і політичних авторитетів у свідомості вітчизняних підлітків та юнаків. Зокрема, майже в усіх досліджуваних підгрупах (крім студентської) було виявлено фактори, що вміщують одночасно складові образів батьків і політичних авторитетів. Причому зв'язок між образами батьків і політичних лідерів насамперед стосується інтелектуально-

ділових (досвідченість) та комунікативних (добррозичливість) рис. Ознаки досвідченості і доброзичливості часто пов'язують образи обох батьків і політичних лідерів. Найбільше зв'язків і в дівчат, і в хлопців стосується образу батька і політиків (що цілком узгоджується з відомою тезою Фрейда про зумовленість образів носіїв політичної влади образом батька). Натомість у свідомості студентів політичні та батьківські авторитети не пов'язані й існують окремо один від одного. Отже, з віком зв'язок типу «батьки – політичні лідери» стає менш вираженим [Дроздова, 2010].

Щодо механізмів зв'язку образів батьківських і політичних авторитетів також існують різні погляди. Наприклад, ряд учених акцентує увагу на психоаналітичних механізмах (перенос, регресія та ідентифікація тощо), а деякі вважають, що захисні механізми задіяні у процесах політичної соціалізації не більше, ніж інші. У нашому дослідженні було з'ясовано, що в основі відтворення структурно-змістових характеристик батьківських образів у змісті образів політичних лідерів лежить механізм переносу. Він може проявлятися в різних формах – як проєктивно-атракативний, атракативний, проєктивний, стереотипно-атракативний, ідентифікаційний – і тому має розглядатися як системний, багатобічний феномен. Провідними механізмами відтворення батьківських образів в уявленнях молоді про політичних лідерів є проєктивно-атракативний, проєктивний та атракативний переноси. Найчастіше відповідні зв'язки забезпечуються механізмом проєктивно-атракативного переносу: молодь проєктує власну симпатію до батьків на образи авторитетних для них політиків. Причому найбільше зв'язків цей механізм забезпечує між характеристиками образів обох батьків та ідеального політичного лідера [Дроздова, 2010].

У закономірностях зв'язку між складовими досліджуваних образів і їхніх механізмів ми зафіксували статеві відмінності. Так, у хлопців кількість зв'язків між компонентами образів обох батьків і політичних лідерів є більшою, ніж у дівчат. Найбільше зв'язків тут спостерігалось між показниками образів батька та Ю. Тимошенко (за допомогою проєктивного переносу). У чоловічій підгрупі виразніше спрацьовували механізми проєктивного, проєктивно-атракативного та

атраکتивного переносів. У дівчат цей зв'язок забезпечувався атраکتивним, стереотипно-атраکتивним і проєктивним переносами. Причому найбільша кількість зв'язків стосувалася компонентів образів батька та ідеального президента (за допомогою атраکتивного переносу) [Дроздова, 2010].

Цікаво, що, згідно з результатами досліджень ряду зарубіжних вчених, вплив сім'ї, серед іншого, позначається на ідеалізації дітьми політичних лідерів. Причому за одними даними (Д. Ярош, Д. Істон, Р. Хесс), ця ідеалізація зберігається у підлітковому та ранньому юнацькому віці, за іншими (Ф. Грінштейн, Р. Мерельман), вона зменшується з дорослішанням дітей. Результати нашого дисертаційного дослідження теж підтверджують ідеалізацію молодшими школярами (учнями 4-х і 6-х класів) політиків, яка у старшому віці (десятикласники і студенти) стає менш вираженою.

Крім сімейного впливу, на уявлення молоді про політиків суттєво впливають особливості соціально-політичної ситуації в державі. Проведене нами у 2003 році дослідження показало, що реальні політики уявлялися людьми старшого віку, переважно чоловіками, які не відзначаються приємною зовнішністю. Вони мають середній рівень інтелектуально-ділових якостей і таких рис, як «активність-пасивність», «м'якість-жорсткість», «патріотизм-непатріотизм»; є відносно безвідповідальними, егоїстичними, нечесними. Також було з'ясовано, що у свідомості студентів наявні головним чином негативні соціальні стереотипи стосовно політиків [Хоменко, 2004]. Про тенденцію до негативної оцінки реальних політиків свідчать також результати інших досліджень.

Інше дослідження, 2004 року, спрямоване на вивчення уявлень різних груп чернігівської молоді про реальних політичних лідерів «супердержав» (президентів В. Путіна та Дж. Буша), показало наступні результати. У цілому серед вітчизняної молоді переважало позитивне ставлення до особистості та політичної діяльності В. Путіна і негативне – до президента Сполучених Штатів Америки Дж. Буша. На уявленнях про зазначених політиків позначився вплив такого фактора як стать. Зокрема, представники жіночої вибірки у порівнянні з чоловіками продемонстрували менш критичне

ставлення до В. Путіна та Дж. Буша. Крім того, було виявлено певну залежність уявлень про політичних лідерів від партійної належності опитаних. Так, представники «правих» сил, визнаючи В. Путіна «яскравою особистістю», негативно оцінили його як політика, у той час як серед «лівих» переважало позитивне сприйняття особистісних рис та політичної діяльності президента Росії. У випадку Дж. Буша представники «лівих» сил, як це не дивно, краще, ніж «праві», оцінили особистість останнього. Щодо політики президента США, то тут фактор членства в політичній організації не грав ролі – її представники різних політичних уподобань оцінювали негативно. Аналіз уявлень щодо президентів В. Путіна та Дж. Буша показав відсутність суттєвої різниці між раціональними та ірраціональними рівнями цих образів. Отже, рівень популярності цих політиків призводив до формування та поширення в масовій свідомості достатньо стереотипних уявлень про них [Дроздова, 2006].

Цікавими є дані лонгітюдного соціально-психологічного квазіексперименту, проведеного нами у 2004-2005 рр. між першим і другим туром президентської виборчої кампанії та після виборів. На першому етапі дослідження (листопад 2004 р.) серед студентської молоді домінували негативні уявлення про політиків. Останні, зокрема, викликали асоціації з «плазунами», «вовчою зграєю», «шахраями», «корупціонерами», «олігархами, які завжди розкрадають нашу бідну Україну», «крадіями», «купкою клоунів», «сварками», «зрадою» тощо. Лише незначна частина опитаних називала їх «людьми, що борються за майбутнє», «розумними людьми», «людьми, які відіграють важливу роль в організації державної влади», «людьми, які представляють інтереси народу та держави», або оцінювала їх нейтрально. Цікаво, що на другому етапі опитування (березень 2005 р.) ставлення до політиків хоча й покращилося, проте не суттєво.

Загалом негативні оцінки у листопаді 2004 року студенти демонстрували також до влади. Вона, згідно з уявленнями опитаних, «накрала все, що можна було, у держави», «слабка», «нечесна», «багато обіцяє, мало виконує», є уособленням «олігархів», «криміналу», «корупції». Крім того, влада – це

«спосіб розв'язання власних проблем», «болото, в якому топляться гарні наміри», «темрява» тощо. Щоправда, з перемогою «помаранчевої революції» (другий етап дослідження) збільшилася кількість позитивних асоціацій з владою і поменшало негативних уявлень про зазначений феномен. Така тенденція виникла, мабуть, тому, що після обрання на посаду Президента В. Ющенка його прихильники власні симпатії перенесли на владу, яку він уособлював. Серед позитивних тверджень про владу були такі, як: «мене влаштовує», «щось зовсім нове, до цього невідоме в Україні (сподіваюсь, краще)», «можливо буде справедливою», «нормальна», «намагається щось робити», «стабільність» тощо.

Негативної оцінки студентська молодь дотримувалася і щодо кандидатів у президенти. Останні уявлялися «охочими до наживи», «хитрими лисами», «обманщиками», «брехунцями», «людьми, котрі хочуть заробити на праці інших», «підступними хижакками», «маріонетками», «вовками». Однак на другому етапі опитування кількість негативних оцінок зменшилась на 15%. Більш того, з'явилися позитивні асоціації щодо тодішніх кандидатів у президенти (під час першого етапу опитування їх взагалі не було). Відтепер вони «молодці», «люди, що ризикнули змінити Україну» тощо. Причина цього, на наш погляд, полягала у втраті актуальності виборчих змагань, що викликало спад негативних емоцій.

Щодо конкретних кандидатів у президенти, то сприйняття особи **В. Януковича** на обох етапах опитування в цілому було негативним. Більш того, після оголошення офіційних результатів перевиборів невдоволення вище названим політиком зросло ще на 6%. Це, зокрема, можна пояснити масовими фальсифікаціями голосів у процесі підрахунку результатів. В основному опитані засуджували минуле Януковича, називаючи його «бандитом», «зеком», «кримінальником», «колючим дротом», «я не знаю, що це за країна, де колишній ув'язнений може бути президентом» тощо. Крім того, частина асоціацій стосувалася передвиборчої кампанії колишнього кандидата в президенти: «брехун», «слабкий фізично, падає від яйця», «єхидна посмішка», «москальський запроданець» тощо. Певна частина опитаних продемонструвала позитивне (хоча після

другого туру кількість симпатій зменшилася на 4%) та нейтральне уявлення про політика. Серед позитивних характеристик були: «викликає довіру», він «молодець, [я] обирав цього кандидата», «перший політик, який щось зробив», «чесний», «правильний мужик», «свій чувак, таких ще не було – значить, буде», «було б краще, якби він став президентом», «гідно програв і не занепав духом, готується до виборів 2006» і т. ін. Серед нейтральних асоціацій були: «влада», «знає, чого хоче, проте утаємничує», «вже практично зірка екранів», «прем'єр-міністр», «людина, яка хотіла влади» тощо.

Зовсім іншу картину ми спостерігали щодо **В. Ющенка**. На першому етапі анкетування у ставленні до нього не було одностайності. Більша частина опитаної студентської молоді позитивно оцінила колишнього кандидата (38%), поряд з тим негативних асоціацій виявилось лише на 7% менше. Значний відсоток опитаних обмежився нейтральною позицією щодо цієї постаті (25%). Однак уже в березні 2005 року, після оголошення офіційних результатів, кількість позитивних уявлень про В. Ющенка зросла на 5% (у порівнянні з першим етапом) і в той же час значно зменшилась кількість негативних асоціацій (з 31% до 23%). Дещо побільшало і нейтрального ставлення до політика. Таке зростання симпатій, на наш погляд, було пов'язане з протиставленням В. Ющенка як лідера демократично налаштованої опозиції колишній владі. Прикладами позитивних уявлень про зазначеного політика були наступні: «надійний, чесний», «змінить життя на краще», «стабільність», «професійний політик», «харизматичний», «я «так!», за тебе», «СУПЕР», «президент народний», «наш президент», «починає виправляти помилки минулого» тощо. Однак траплялися й асоціації з негативним відтінком: «такий президент нам не потрібен», «нечесний», «лукавий», «брехливий», «ну перемиг, ну проголосували, ну то й що???». Багато негативних асоціацій було пов'язано з його політичними поглядами. Це, зокрема, такі, як «націоналіст», «запроданець США, МВФ», «на нього чекають Америка і Буш, нехай туди їде», «іграшка в руках західних представників» і т.ін. Деяких опитаних не влаштувала його передвиборча кампанія: «проводить свою агітацію часто ганебним способом», «занадто вже «перегнув палицю» на

теледебатах, позитивно не ставлюсь», «самовпевнений» тощо. А ще незначна частина дорікала Ющенку на посаді прем'єр-міністра («Україна вже одного разу була на межі банкрутства, більше якось не хочеться, хоча це розумна людина»). Приклади нейтральних асоціацій з Ющенком – такі: «Америка», «Захід», «отруєння», «кандидат у президенти», «помаранчева революція», «лідер опозиції», «уже наш президент» тощо [Дроздова, 2005].

Вивчення у 2007-2008 роках образів реальних (В. Ющенко, В. Янукович, Ю. Тимошенко) та ідеального політичних лідерів, наявних у свідомості дітей та молоді (учні 4-х, 6-х, 8-х, 10-х класів і студенти Чернігівського педуніверситету), показало: жоден із досліджуваних образів реальних політиків у свідомості респондентів повною мірою не відповідав ідеальному. Постаті В. Ющенка та В. Януковича школярами і студентами сприймалися амбівалентно. Наприклад, тодішній Президент України – В. Ющенко – в масовій політичній свідомості опитаних був представлений трьома основними образами: «амбівалентний лідер» (поєднував у собі позитивні та негативні морально-етичні, комунікативні та професійно-ділові характеристики), «слабкий президент» і «вихований інтелектуал». Стосовно В. Януковича (колишнього прем'єр-міністра) у свідомості респондентів існувало два основних образи: «ворожий лідер» і «сильний досвідчений лідер». Що стосується образів Ю. Тимошенко та ідеального президента, їхня оцінка у цілому була позитивною. Так, на момент дослідження в опитаних сформувалося два образи Ю. Тимошенко: «високоморальна жінка-лідер» і «сильна ефективна жінка-лідер». Тобто найбільше до ідеалу наближався саме образ Ю. Тимошенко. Ідеальний президент у масовій політичній свідомості молоді був представлений чотирма основними образами: «відповідальний лідер-інтелектуал», «патріот-інтелігент», «впевнений лідер», «скромний та вродливий лідер». Отже, в уявленнях дітей та молоді ідеальний політичний лідер уявлявся носієм цілого комплексу позитивних рис – морально-етичних, інтелектуальних, вольових тощо, що цілком закономірно. При цьому пріоритетними для респондентів виявилися саме характерологічні, зокрема морально-етичні,

риси. На наш погляд, це засвідчило бажання молоді бачити при владі не просто освіченого професіонала, але людину, яка діє відповідно до певних етичних принципів.

Ми також з'ясували, що уявлення про політичних лідерів обумовлені віком та статтю респондентів. Зокрема, учні 4-х та 6-х класів наділяли означених політиків загалом позитивними характеристиками, у той час як старшокласники та студенти їх сприймали критичніше. Вік також позначився і на уявленнях опитаних про ідеального політичного лідера. Так, якщо учнівські уявлення про згаданого лідера базувалися на поєднанні позитивних характеристик різного типу (інтелектуальних, вольових, морально-етичних тощо), то для студентів властивою була диференціація уявлень про ідеального лідера за певними критеріями. У результаті ми спостерігали типажі, багато в чому схожі на класичні, виокремлені у політичній психології (ділові лідери, емоційні та ін.). Зазначимо, що останнє чіткіше проявлялося саме серед студенток, які, крім того, виокремлювали більше типів ідеальних лідерів [Дроздова, 2008б].

Вивчення у 2012 році особливостей атитюдів до владних постатей («Викладачі», «Президент країни», «Лідери політичних партій», «Голови місцевого самоврядування», «Чиновники (держслужбовці)», «Судді», «Депутати», «Міліціонери», «Олігархи», «Священики», «Кримінальні авторитети», «Журналісти», «Батько» та «Мати») серед студентів Чернігівського педуніверситету дало змогу отримати наступні результати. У загальній вибірці (див. табл. 10), президент як очільник держави (разом з олігархами і суддями) уявлявся постаттю, яка має найбільше влади. Депутати й лідери політичних партій були оцінені також як носії досить значної влади. Припускаємо, що такі уявлення сформувалися під впливом ЗМІ, які транслюють образи всемогутніх та захищених від впливу правосуддя можновладців.

Таблиця 10

Середні показники оцінок владних постатей

№	Владні постаті	Міра влади	Складність праці	Авторитетність	Готовність підкорятись їм
1	Викладачі	4,5 ± 1,3	5,6 ± 1,0	5,0 ± 1,4	4,6 ± 1,4
2	Президент країни	6,0 ± 1,5	4,3 ± 1,8	2,5 ± 1,5	2,9 ± 1,6
3	Лідери політ. партій	4,9 ± 1,4	3,8 ± 1,5	2,3 ± 1,2	2,3 ± 1,1
4	Голови місцев. самоврядування	4,7 ± 1,4	4,2 ± 1,3	3,0 ± 1,4	2,9 ± 1,4
5	Чиновники	4,5 ± 1,4	4,0 ± 1,5	2,7 ± 1,4	2,7 ± 1,3
6	Судді	5,9 ± 1,1	5,5 ± 1,3	4,3 ± 1,6	4,3 ± 1,6
7	Депутати	5,0 ± 1,4	3,4 ± 1,6	2,4 ± 1,2	2,3 ± 1,2
8	Міліціонери	4,9 ± 1,5	4,9 ± 1,7	3,5 ± 1,8	3,6 ± 1,9
9	Олігархи	5,9 ± 1,3	4,0 ± 1,8	3,0 ± 1,7	2,3 ± 1,4
10	Священики	4,5 ± 1,7	4,7 ± 1,7	4,2 ± 1,9	3,9 ± 1,9
11	Кримінальні авторитети	5,3 ± 1,6	3,5 ± 1,9	2,2 ± 1,7	1,9 ± 1,3
12	Журналісти	4,0 ± 1,5	5,6 ± 1,2	3,5 ± 1,6	3,6 ± 1,6
13	Батько	5,1 ± 1,7	5,3 ± 1,7	5,4 ± 2,0	5,0 ± 1,9
14	Мати	5,6 ± 1,3	6,2 ± 1,2	6,1 ± 1,2	5,6 ± 1,4

Примітка: 1 – мінімальний показник, 7 – максимальний.

Щодо праці, то найлегшою вона уявлялася у депутатів (як і в кримінальних авторитетів). Напевно, у формуванні іміджу депутата теж не останню роль зіграли ЗМІ (які регулярно повідомляють про «мажорний» спосіб життя багатьох народних

обранців, бійки на засіданнях Верховної Ради тощо). Праця лідерів політичних партій і Президента була оцінена як середня за ступенем легкості-важкості (причому праця останнього уявлялася дещо важчою, щоправда і розходження у відповідях тут було суттєвим). Отже, з одного боку студенти розуміють важливість праці політичних діячів, з іншого ж, – цю працю не вважають занадто складною. Натомість найтяжчою студентам уявлялася праця матері.

Найменш авторитетними владними постатями для респондентів, крім кримінальних авторитетів (що логічно, адже ця група – асоціальна), були лідери політичних партій і депутати. Останні, напевно, вже «дістали» своєю неефективною політикою. Крім того, низький авторитет цих постатей, мабуть, був пов'язаний з аполітичністю респондентів (останнє припущення ми зробили зважаючи на специфіку вибірки – її склали студенти психолого-педагогічного факультету, які навчаються за спеціальностями, далекими від політики, і більшість із них – дівчата). Крім того, низьким авторитетом у опитаних користувався Президент країни. Натомість найбільш значущою владною постаттю респонденти вважали матір. Цікаво, що рівень авторитетності лідерів політичних партій і депутатів студенти оцінили найбільш однотайно (як і значущість матері).

Готовність респондентів підкорятися політикам (лідерам політичних партій, депутатам і Президентові країни) була нижчою від середньої. Мабуть, причина в низькому авторитеті цих постатей для студентської молоді. Цікаво, що Президентові опитані були дещо більше готові підкорятися, що видається закономірним, зважаючи на його формальний соціальний статус у державі. Зазначимо, щодо готовності молоді підкорятися лідерам політичних партій спостерігався найменший розкид даних.

За процедурою t-критерія Ст'юдента з'ясувалося, що дівчата вище, ніж хлопці, оцінювали важкість праці депутатів (при $p \leq 0,01$). Такі результати – не випадкові, адже відомо, що жінки лояльніше оцінюють інших людей, ніж чоловіки (котрі є більш критичними у ставленні до інших). Отже, на основі цього дослідження ми дійшли висновку, що у 2012 році політичні

постаті студентській молоді уявлялися носіями великої влади, з низьким авторитетом і не досить важкою (а у випадку депутатів узагалі найлегшою) працею, через що молодь була не дуже готова їм підкорятися [Дроздова, 2012б].

В іншому дослідженні 2012 року нами вивчались особливості емоційного ставлення студентів до владних постатей. Із 15 негативних і позитивних емоцій (симпатія, антипатія, любов, ненависть, співчуття, довіра, інтерес, здивування, печаль, відроза, страх, сором, гордість, заздрість, захоплення), з урахуванням нейтрального варіанту «не викликає жодних емоцій», студенти мали обрати по 1-2 емоції, які вони відчують до таких владних постатей, як: «Президент країни», «Лідери політичних партій» та «Депутати» (див. табл. 11).

Таблиця 11

Частотні показники емоцій стосовно владних постатей (у %)

<i>Емоції</i>	<i>Владні постаті</i>		
	Президент країни	Лідери політ. партій	Депутати
Симпатія	2	1	0
Антипатія	39	32	30
Любов	0	0	0
Ненависть	4	3	5
Співчуття	3	1	1
Довіра	2	0	1
Інтерес	4	7	6
Здивування	8	8	8
Печаль	14	8	16
Відроза	22	17	17
Страх	2	1	2
Сором	30	20	22
Гордість	0	0	0
Заздрості	2	1	1
Захоплення	0	0	1
Не викликає жодних почуттів	26	34	25

Під час дослідження ми з'ясували, що до Президента країни (на той час – В. Янукович) опитана молодь ставилася

загалом негативно: понад третину респондентів – з антипатією, ще 30% його соромилося, а 26% були до нього абсолютно байдужими. Ряд студентів відчував до Президента печаль та відразу. Такі результати змусили замислитися, адже почуття до глави держави мають бути кардинально протилежними. Напевно, причина полягала в соціально-політичній та економічній ситуації в Україні та у зневірі населення щодо ефективної діяльності верховної влади.

Схожі емоції ми спостерігали й до лідерів політичних партій. У майже однакової кількості молоді вони або не викликали жодних почуттів, або ж викликали антипатію. Частина опитаних демонструвала до них сором і відразу. Все це також засвідчило існування у студентів песимістичних політичних настроїв і недовіру існуючим політичним партіям.

Більшу антипатію у представниць жіночої статі, порівняно з юнаками, викликали образи Президента (44% і 28% відповідно). Натомість хлопцям було більш соромно за Президента (41% проти 25%), лідерів політичних партій (34% і 13% відповідно) і депутатів (34% проти 16%). Такі результати, думається, є закономірними, оскільки відомо, що хлопці більше цікавляться політикою і тому можуть мати чіткіші уявлення про ефективність праці представників політичної влади. Натомість жінки – емоційніші, а отже, дають владним постатям швидше узагальнені емоційні оцінки.

Отже, бачимо, що у 2012 році представники політичної влади (Президент, лідери політичних партій, депутати) викликали в опитаній молоді загалом негативні емоції. Частина молоді до представників влади не відчувала жодних емоцій, що, мабуть, засвідчувало як байдужість до суспільно-політичного життя, так і відсутність у багатьох тодішніх вітчизняних можновладців харизматичних рис. Крім того, емоційні оцінки стосовно носіїв влади обумовлювалися статтю опитаних [Дроздова, 2012a].

Нині дослідження уявлень про політиків є особливо актуальним, зважаючи на тяжку суспільно-політичну та економічну ситуацію (війна, інфляція, загострення внутрішньодержавних та міждержавних конфліктів тощо), яка склалася в Україні, починаючи з 2013 року. Причому, оскільки в

українсько-російський конфлікт втягнуті також інші держави, доречним видається досліджувати уявлення не лише про вітчизняних, але й зарубіжних політиків. Саме тому метою авторського дослідження, здійсненого у листопаді 2016 року, стало з'ясування психосемантичних особливостей соціальних уявлень студентів про вітчизняних та зарубіжних політиків. Вибірку склали студенти психолого-педагогічного та технологічного факультетів Чернігівського національного педуніверситету імені Т. Г. Шевченка (n=148). За метод дослідження було обрано анкетування із використанням відкритих запитань. Всього респондентам пропонувалося дев'ять запитань: *«Що, на Вашу думку, є типовим для більшості українських / російських / американських / європейських політиків?»*, *«Кого із сучасних українських / російських / американських / європейських політиків Ви можете назвати?»* і *«Чи є хтось із політичних діячів минулого або сучасності для Вас авторитетним? Якщо є, то хто?»*. Обробка відповідей здійснювалася за методом контент-аналізу. Виділені смислові групи відповідей (з частотою не менше 10%) ми тлумачили як соціальні уявлення досліджуваних.

Спочатку проаналізуємо відповіді на запитання про типові риси політиків. Стосовно вітчизняних політиків у загальній вибірці ми виокремили п'ять смислових категорій. Перша (15% від загальної кількості відповідей) була визначена нами як *«Обіцяють, та не виконують»*, оскільки її утворили наступні відповіді: *«багато обіцяти, та нічого не виконувати»* (в іншому варіанті *«мало виконувати»*); *«невиконання обіцянок»*; *«популізм»*, *«пустослови»*, *«дають багато «пустих» обіцянок»*, *«кидання слів на вітер»*, *«обіцянки»* тощо. Друга (14%) з умовною назвою *«Брехливість»* складалася з наступних тверджень: *«брехня»*, *«брехати»*, *«брехливість»*, *«обманювати український народ»*. *«лицемірство»*, *«у кожного є своя чорна бухгалтерія»* тощо. Третя (14%) – *«Низький моральний рівень»* – включала відповіді, що стосувалися різних аморальних, егоїстичних рис і незаконної поведінки, наприклад: *«байдужість до свого народу»*, *«власні інтереси на першому місці»*, *«обдурювати народ»*, *«егоїзм»*, *«ступати по трупах»*, *«моя хата з краю, нічого не знаю»*, *«нахабність»*, *«безпринципність»*,

«зухвалість», «тісно зв'язані з криміналом» тощо. Четверта категорія (12%) – «Корупція, хабарництво» – містила відповідні відповіді: «корупція», «хабарництво», «корумпованість», «треба брати або заберуть» і т.ін. Нарешті, до п'ятої категорії (12%) – «Жадібність до грошей, незаконне збагачення» – увійшли відповіді: «бажання загарбати якнайбільше грошей у свою кишеню», «власне збагачення», «загарбання», «все гребуть», «жага грошей», «крадіжка державних коштів», «обкрадати український народ», «грабувати країну», «розкрадання державної економіки» тощо. Як бачимо, жодна з виділених смислових категорій не є позитивною за змістом. Українські політики уявляються сучасним студентам брехливими корупціонерами, жадібними до грошей, що дають лише порожні обіцянки народові і мають низькі морально-етичні риси характеру. Наші попередні дослідження також вказували на неавторитетність політичних постатей і скептично-негативне ставлення до них. Але нині, в ситуації війни і тяжкого матеріального становища населення, уявлення про політиків набули ще більш вираженого негативного і навіть ворожого характеру. Цікаво, що серед усіх 284 відповідей позитивними були лише дві: «вміння правильно говорити» і «намагання впоратися з кризою в країні та тяжким політичним становищем».

Щодо російських політиків у загальній вибірці ми виокремили дві смислові категорії. Перша (20%) отримала умовну назву «Ворожість». До неї увійшли такі відповіді: «агресія», «агресивність», «агресивна політика». «жорстокість», «війна», «злість», «ненависть до України», «гнобити Україну та інші країни, проти яких вони ведуть війну», «збільшення територій владарювання», «закликання до того, що Україна ворог №1» тощо. До другої категорії (16%) – «Брехливість» – увійшли твердження: «брехня», «брехати», «брехливість», «обдурювати російський народ», «зомбування населення». «наклеп», «брехня щодо справжньої ситуації по відношенню до нашої країни» тощо. Отже, сучасні уявлення вітчизняних студентів про російських політиків сформувалися під впливом українсько-російського конфлікту і складної суспільно-політичної ситуації у нашій країні. Центральною складовою цих уявлень є образ ворога, який агресивно поводить себе щодо

України і намовляє на неї. Крім того, з ряду відповідей можна припустити, що російські політики, як і вітчизняні, обдурюють свій народ у широкому сенсі (мається на увазі безвідносно до України, показуючи, «що у них все добре»). Значимо, що на рівні тенденцій у випадку російських політиків можна також виокремити наступні три смислові категорії. Перша (9%, умовна назва «Низький моральний рівень») включала: «аморальність», «цинізм», «егоїзм», «врахування лише особистих цілей», «нерозуміння або небажання розуміти народ», «підлість», «підступність», «неповага до інших», «корисливість», «несправедливість» тощо. Друга (9%, названа нами «Жадібність до грошей, незаконне збагачення») складалася з відповідей: «привласнення», «жага до грошей», «відмивання грошей», «казнокрадство», «грабувати країну», «жага до збагачення і т.ін. Третя (8%, «Корупція, хабарництво») відповідно містила твердження: «корупція», «хабарництво», «корумпованість». Аналіз цих категорій свідчить про існування у психосемантичному просторі вітчизняних студентів, попри зазначену вище специфіку, дуже схожих уявлень про своїх і російських політиків. Зокрема, вони уявляються такими ж хабарниками, жадібними до грошей, з низьким рівнем морально-етичних рис характеру.

В уявленнях про типові риси американських політиків нами було зафіксовано чотири смислові категорії. Перша (19%, з умовною назвою «Високий моральний рівень») – включала, крім позитивних морально-етичних рис характеру, повагу до закону. Прикладом є наступні відповіді: «чесність», «справедливість», «патріотизм», «повага до своїх громадян», «любов до народу», «гуманність», «декларованість прибутків», «сплата податків», «підкорення закону», «дотримання правил» тощо. Другу категорію (14%, «Діяльність на користь народу, країни») утворили відповіді на зразок: «насамперед, безпека народу», «більше хвилюються за країну та людей в США», «вони думають більше не про свої кишені, а про свій народ і свою державу», «робити все для кращого життя народу», «розв'язання соціальних проблем», «збагачення країни», «підтримувати стабільну економіку держави» тощо. До третьої категорії (12%, «Розвинені інтелектуально-ділові риси») ми долучили наступні

твердження: «високий рівень освіти», ««грамотність», «розсудливість», «раціональність рішень», «аналітичне і стратегічне мислення», «є чіткі плани», «прагматизм» тощо. Четверту категорію (11%, «Свобода і демократія») утворили наступні відповіді: «демократія», «рівність людей», «свобода слова», «солідарність», «враховують думку народу» і т.ін. Отже, робимо висновок, що уявлення вітчизняних студентів про типові риси американських політиків є ідеалізованими і дещо стереотипізованими. Яскравим прикладом дії стереотипів є відповідь: «нічого про них не знаю, але по розвитку країни наче справляються». При цьому зазначимо, що на рівні тенденції нами була зафіксована категорія «Негативні риси та явища» (9%). Сюди ми віднесли відповіді: «брехня», «вигода», «поливання брудом один одного», «тупість», «неерудованість», «сунуть носа не в свої справи», «дають багато пустих обіцянок» і т.ін. Існування цих відповідей дає можливість дійти висновку, що поряд із тенденцією до ідеалізації у частини студентів існує протилежна тенденція – критично сприймати американських політиків.

Стосовно уявлень про типові риси європейських політиків ми виділили чотири смислові категорії. До першої (17%, умовна назва – «Діяльність на користь народу, країни») були включені наступні відповіді: «турбота про своїх громадян», «життя не для себе, а для народу», «підтримка народу», «покращення умов життя», «підтримання і возвеличення економіки», «підключаються про свої держави», «збагачення та суверенітет держави» тощо. Другу категорію (15%, «Високий моральний рівень») утворили відповіді типу: «чесність», «справедливість», «виконання своїх обов'язків», «гуманність», «підкорення закону» тощо. Третя категорія (12%, «Розвинені інтелектуально-ділові риси», включала такі відповіді: «раціональність», «вміння передбачити ситуацію», «розум», «адекватність рішень», «прагматизм», «об'єктивізм» тощо. Нарешті, четверту категорію (11%, «Негативні характеристики») склали відповіді: «брехня», «обіцянки», «роблять вигляд, що щось роблять» (в іншому варіанті – «роблять вигляд, що щось роблять для України»), «моя хата з краю», «безініціативність», «нерішучість», «надто «чуйні», «довго приймають рішення», «роблять для українців

невиживні умови» тощо. Аналіз виокремлених категорій дозволяє дійти думки про дещо поляризоване сприймання європейських політиків молоддю. З одного боку, як і у випадку з американськими політичними діячами, спостерігаємо існування серед значної частини опитаних ідеалізованих та стереотипізованих уявлень про цих політиків, зокрема того, що стосується їхніх інтелектуально-ділових, морально-етичних рис та внутрішньої політики. З іншого, – бачимо, що частина студентів наділяє європейських політиків негативними рисами, а отже сприймає останніх критично. Мабуть, однією з причин цього є критичне ставлення частини молоді до політики ЄС відносно України (відсутність, попри сподівання безвізового режиму, несприйняття мінських домовленостей щодо Донбасу).

Крім того, на рівні тенденцій нами була виокремлена категорія з умовною назвою «Свобода і демократія» (9%). Сюди ми долучили відповіді: «толерантність», «демократизм», «демократія», «лібералізм», «вільнодумство» і т.ін. Цікаво, що таку ж категорію ми виділили і щодо уявлень про американських політиків. Це вкотре підтверджує існування у політичній свідомості сучасної молоді ідеалізованих і стереотипізованих уявлень про політиків провідних західних країн.

Проаналізуємо тепер результати щодо відомих студентам політиків. Так, серед вітчизняних політичних діячів у загальній вибірці найчастіше називали Петра Порошенка (76% опитаних), Олега Ляшка (71%), Юлію Тимошенко (58%), Віталія Кличка (45%), Арсенія Яценюка (41%), і Володимира Гройсмана (26%). Такі результати видаються закономірними, адже ці політики свого часу були або є нині центральними політичними постатями України, за винятком Ляшка і Кличка. Перший – відомий екстравагантністю, епатажними поведінкою та висловлюваннями (закликами). Другого ж знають у першу чергу як визначного боксера, а вже потім як політика.

Серед російських політиків у загальній вибірці переважно називали Володимира Путіна (76% опитаних), Дмитра Медведєва (70%) та Володимира Жириновського (49%). Якщо перші два діячі посідають провідне місце у російській політиці і згадування їх цілком логічне, то третій багатьма сприймається

як російський «аналог» Ляшка.

Серед сучасних американських політиків у загальній вибірці студенти переважно називали Б. Обаму (76% опитаних), Д. Трампа (51%), Х. Клінтон (18%) та Буша (11%) – без пояснення, про кого йде мова – про Буша-старшого чи молодшого. Крім того, часто згадувалося прізвище Клінтон (28%) (без уточнення хто це – Хілари чи її чоловік Білл). Однак, оскільки його у більшості випадків писали поряд з Обамою і Трампом, можна припустити, що малася на увазі саме Хілари Клінтон, яка разом із останнім нещодавно балотувалася у президенти США. Напевно, з цієї ж причини зазначені політичні діячі частіше фігурували у відповідях респондентів.

Серед сучасних європейських політиків у загальній вибірці молодь переважно називала федерального канцлера Німеччини А. Меркель (70% опитаних). Мабуть, це пов'язано з тим, що Німеччина уявляється наймогутнішою державою ЄС. До того ж, Меркель – одна з небагатьох жінок – політичних лідерів. Крім того, частині опитаних (10%) відомий Президент Франції Ф. Олланд. Вважаємо, що одним із чинників, чому згадали саме про лідерів вище названих європейських країн, була активна участь останніх у мінських переговорах під час українсько-російського конфлікту.

Аналіз відповідей на запитання: *«Чи є хтось із політичних діячів минулого або сучасності для Вас авторитетним? Якщо є, то хто?»* показав, що для половини опитаних (51%) авторитетів у політиці немає. З одного боку, така тенденція може бути пояснена негативною оцінкою респондентами вітчизняних політиків (через що один респондент навіть підкреслив: «Не дай, Боже»). З іншого, – цікавий парадокс: західних політиків ідеалізують, але рідко називають авторитетними, – на наш погляд, пояснюється тим, що ідеалізують не окремих можновладців, а країни (західні країни «процвітають», отже політики «хороші»). Крім того, частина сучасної молоді має низьку політичну культуру, а отже, демонструє досить примітивні уявлення про них (дехто навіть прямо зізнався: «Не досить компетентна у цьому питанні»). Про розмиту політичну свідомість студентів, їхню низьку політичну культуру свідчить також той факт, що деякі опитані замість політичних

діячів називали актрис, письменників тощо. Відповіді іншої половини студентів були настільки розмитими за географічними та історичними критеріями (серед зарубіжних політиків: від Чингізхана до Обама; серед вітчизняних – від Володимира Великого до Ляшка, Тимошенко), що виявити певну тенденцію було неможливо. Найчастіше (але всього 7% опитаних) чомусь називали Лінкольна. Передбачаємо, що це пов'язано з певними ситуативними чинниками (перегляд фільму, пізнавальної передачі про американського президента тощо). Крім того, складається враження, що значна частина респондентів із тих, котрі «зарахували» когось в авторитети для себе, робили це «для галочки», називаючи перше-ліпше згадане прізвище. Лише деякі студенти намагалися обґрунтувати свою відповідь.

Підсумовуючи вище сказане, можемо дійти наступних висновків. Політичні уявлення сучасної вітчизняної молоді є відносно розмитими. В основі їх лежать певні розтиражовані в ЗМІ образи політиків і стереотипи щодо політичних діячів. Серед молоді спостерігається негативне сприймання вітчизняних політиків. Основу їхніх образів складають уявлення про низькі морально-етичні характеристики. Сприймання російських політиків відбувається крізь призму існуючої ситуації українсько-російського конфлікту. Це призводить до актуалізації уявлень про ворожість російських можновладців. Уявлення молоді щодо американських і європейських політиків досить ідеалізовані. В основі їх лежать високі морально-етичні та ділові риси. Це дозволяє припустити, що в основі сприймання молоддю західних політиків лежить механізм аутгрупового фаворитизму.

Отже, за всіх змін соціально-політичної ситуації в державі серед молоді зберігається тенденція до загалом критичного сприймання політиків. На наш погляд, це пов'язано з тим, що, попри певні політичні зміни, в країні уже протягом тривалого часу зберігається незадовільна соціально-економічна ситуація. Більш-менш позитивні, часом ідеалізовані, образи виникають і ненадовго зберігаються у політичній свідомості молодих громадян лише одразу після суттєвих суспільно-політичних змін (майданів, «революцій» тощо).